

Т.Ф.Литвинова *

РОЗДУМИ НАД «МАЛОЮ УКРАЇНСЬКОЮ ТРИЛОГІЄЮ» Д.БОВУА **

Під враженням перепрочитання російськомовного варіанту «малої української трилогії» Д.Бовуа зроблено спробу звернути увагу на деякі історіографічні стереотипи польсько-російсько-українських відносин у Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст., яких не вдалося уникнути відомому французькому дослідникові. При цьому українська сторона окресленого трикутника протистояння розглядається не як об'єкт докладання зусиль російської влади й польської шляхти, а як активний самостійний гравець.

Ключові слова: Бовуа, українське селянство, польська шляхта, російська влада, Правобережна Україна, Російська імперія, етика історіографічних репрезентацій.

Творчість Даніеля Бовуа присвячена Україні. Так вважає, напевно, кожен український історик. Можна з упевненістю сказати, що більшість вітчизняних фахівців, навіть якщо вони не займаються вивченням XIX ст., знають ім'я цього французького славіста, одна з книг якого побачила світ у Києві 1996 р.¹ Вона була «конвойована» іменами вже тоді авторитетних не тільки в Україні дослідників В.Шандри та Н.Яковенко, які взяли на себе наукову редакцію, і передмовою Я.Дашкевича, що познайомив читача й з творчою біографією автора так званої «малої української трилогії», і з реакцією на неї насамперед польської наукової громадськості. Причому перерахування суперлативів першорозрядних істориків і публіцистів, які оцінили видані польською мовою в 1987 і 1989 рр. книги Д.Бовуа як наукову сенсацію, тональність самої вступної статті, розставлені в ній акценти щодо польсько-українських відносин, а також презентація французького фахівця як незалежного історика сприяли міцному утвердженню його імені у сучасній українській історіографії. А дві наступних монографії Д.Бовуа, що вийшли в Україні 1998 і 2007 рр.², і хронологічно ніби розширювали проблему

---

* Литвинова Тетяна Федорівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
E-mail: litvinova.tf@i.ua

** Цей текст написано у серпні 2013 р. на пропозицію головного редактора журналу «Российская история» І.Христофорова, який планував організувати на шпальтах цього видання дискусію за монографією Д.Бовуа. Однак різноманітні обставини, у тому числі й солідний обсяг матеріалу, так і не дозволи йому з'явитися в московському часопису. Натомість у початковому варіанті він побачив світ у збірнику «Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі» (Дніпропетровськ, 2013 р., с.302–332). В «Українському історичному журналі» текст подається з незначними змінами, в авторському перекладі.

¹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – 415 с.

² Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – 334 с.; Його ж. Російська влада і польська шляхта в Україні: 1793–1830 рр. – Л., 2007. – 296 с.

українсько-польсько-російських взаємин, тільки закріпили за їх автором статус незаперечного авторитету у вивченні історії Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Підтвердили це й українські рецензії³. Щоправда на відміну, наприклад, від польської історіографії та суспільної думки, в нашій країні активне обговорення праць Д.Бовуа так і не розгорнулося. Серед понад півсотні рецензій на них, що з'явилися в науковій та суспільно-політичній періодиці різних держав, відгуки українських авторів, переважно компліментарні, займають доволі скромне місце.

Таке ставлення до творчості Д.Бовуа в Україні та безумовне його зарахування до кола провідних україністів цілком зрозуміле. Але справа тут не в «низькопоклонстві» перед зарубіжними авторитетами (хоча і в такому «гріху» українські історики могли б іноді зізнатися), і не тільки в новизні запропонованого матеріалу. Так уже сталося, що через цілком зрозумілі причини, які тут не місце обговорювати, українська історична наука на початку 1990-х рр. опинилася перед необхідністю надолужувати згаяне, відновлювати історіографічну цілісність, наново освоювати дореволюційну спадщину, знайомитися з вітчизняною й зарубіжною науковою продукцією, заповнювати так звані «білі плями», створювати, точніше відтворювати, національний наратив. Тому «наздоганяльна» українська історіографія, часто не встигаючи аналізувати, запозичувала синтези й концепти, які залишалося тільки ілюструвати.

Із цієї перспективи перші книги Д.Бовуа з'явилися в Україні як ніколи вчасно. Можна сказати, вони виявилися конгеніальними українській історіографії з її яскраво вираженою національною орієнтацією. Д.Бовуа завоював симпатії не тільки тим, що своєю титанічною працею зробив те, чого не зробили, не змогли зробити українські історики, – увів до обігу цілий ряд нових проблем і сюжетів, порушив складні питання, накресливши, таким чином, цілу програму подальшого дослідження Правобережжя. Але «незалежний історик», як це не буде здаватися дивним, виявився концептуально надзвичайно близьким українській національній історіографії, на чому ще зупинюся нижче. Тому він відразу ж став класиком, на якого орієнтуються, цитують, використовують, в якого запозичують матеріал та оцінки, але з яким, на жаль, не дискутують. Чи добре це для самої української історіографії, чи призводить це до консервації історіографічної ситуації у вивченні історії не тільки одного з регіонів, але й України у цілому, задуматися важливо. Публікація в 2011 р.

³ Вушко І. Даниель Бовуа і його польське питання: Beauvois D. Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukrain 1793–1830. – Paris, CNRS Editions, 2003. 240 p. // Україна модерна. – Ч.10. – К., 2006. – С.214–220; Гудь Б. Міф «східних кресів» у сучасній польській історіографії // Historia – mentalność – tożsamość: Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. – Rzeszów, 2008. – S.575–589; Карліна О. Кінець міфів про Україну-Аркадію: Даниель Бовуа. Шляхтич, кріпак і ревізор. польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998 // Український гуманітарний огляд. – Вип.1. – К., 1999. – С.60–69; Її ж. Даниель Бовуа проти «спокуси красивих історій»: Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні: 1793–1830 рр. – Львів: Кальварія, 2007. 296 с. // Там само. – Вип.13. – К., 2008. – С.84–94; Кравченко Я. Проблеми польської та української історії кінця XVIII–XIX ст. у працях французького історика Даниеля Бовуа [Електронний пєсцпє]: <http://vuzlib.com/content/view/1734/52/>; Портнов А. Изобретая Речь Посполитую // Ab Imperio. – 2007. – №1. – С.4–62; Портнов А. Уявляючи Річ Посполиту // Критика. – 2006. – №9. – С.22–24 та ін.

в Росії «трилогії» Д.Бовуа, що вийшла під однією обкладинкою з промовистою назвою⁴, думаю, може бути для цього і приводом, і прекрасною можливістю.

Російськомовний виклад досліджень Д.Бовуа з'явився порівняно пізно. Але це має й свої переваги. Велика книга дозволяє прочитати цю працю у цілісному вигляді та, що важливо, у хронологічній послідовності, чого був позбавлений україномовний читач. Таким чином, уся грандіозність задуму, масштабність виконаної роботи, її новаторство стають ще більш очевидними. Але водночас оголюються й «слабкі місця», неминучі в таких обширних працях.

Зауважу, що цю книгу вже було представлено науковій громадськості, у тому числі й російській публіці, самим автором, прокоментовано й високо оцінено, наприклад, відомими істориками О.Міллером і М.Дмитрієвим⁵, що дозволяє детально не зупинятися на її змісті та основних ідеях. Немає необхідності спеціально звертати увагу й на такі важливі, на мій погляд, для історіографії та суспільної думки питання, як імперія/імперіалізм, колонізація/колоніалізм, полонізація/русифікація, нація/націоналізм і т.п., уже порушені фахівцями при обговоренні «трикутника розбратів»: Польща – Україна – Росія, окресленого у книзі Д.Бовуа. Зупинюся, насамперед, на його «українській» грані, попередньо дещо пояснивши свої позиції: чому «зсередини», «з іншого берега», і чому взагалі зважилася публічно поміркувати про творчість історика, до якого відчуваю щирий пієтет.

Усі тексти, що стосуються України, із цілком зрозумілих причин, не можу сприймати відсторонено, нібито ззовні. Але «зсередини» стосується не тільки України, оскільки, розглядаючи регіональний підхід як можливість через одиничне побачити ціле, вважаю неможливим історію якогось українського регіону вивчати герметично. При цьому, не поділяючи думку частини вітчизняних фахівців і політиків про колоніальний статус нашої країни у складі польської або російської держав і, звичайно ж, жодним чином не порівнюючи її, як це іноді робиться, з Алжиром, імперський період української історії сприймаю як найважливіший. Саме тоді під російським «дахом» формувалося головне територіальне ядро сучасної України, єдиний економічний і культурний простір, модерна національна самосвідомість, національна «програма». Тому свою позицію визначаю як внутрішню, але без будь-якого національного забарвлення.

Так сталося, що в XIX ст., яке в історіографії представляється у хронологічних рамках, що відповідають зазначеним у книзі Д.Бовуа, українські регіони вступили не як цілісність, а як конгломерат земель із «різною історією», довгий час мало пов'язаних між собою, що мали соціально-політичну, правову та культурну специфіку, жили своїм життям, у тому числі й у складі різних держав. Тому, коли йдеться про «феномен інтеграції»⁶, важливо враховувати не тільки процес вписування в російський імперський простір,

⁴ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – Москва, 2011. – 1008 с.

⁵ Треугольник раздоров: Польша – Россия – Украина [Електронний ресурс]: <http://polit.ru/article/2011/12/20/Beauvois>

⁶ Бовуа Д. Гордиев узел... – С.25. Далі в дужках посилання на сторінки цього видання.

але й внутрішньоукраїнську інтеграцію, «знайомство» регіонів один з одним або «пригадування» колишньої єдності, як у випадку з Правобережною (предметом уваги Д.Бовуа) і Лівобережною Україною, колишньою Гетьманщиною, у термінології XVIII–XIX ст. «Малоросією» (предметом моїх наукових інтересів)⁷.

Так само, як і французький фахівець, звертаючись, насамперед, до історії еліти, але лівобережної, малоросійської, не могла обійти трикутник, який чітко прочитується й за російсько-польсько-українським «національним» трикутником Д.Бовуа. Звичайно, цей трикутник – «влада – поміщик – селянин» – дещо по-іншому виглядає на лівому березі Дніпра. Але, ураховуючи попередню спільну історію Правобережжя та Лівобережжя України, деяку інерційність соціальних і ментальних процесів, погляд «з іншого берега» все ж дає можливість проводити деякі аналогії, по-іншому оцінюючи ситуацію й у так званих польських українських губерніях Росії. Дозволяє це зробити також досвід тривалого викладання студентам-історикам різних курсів з історії України другої половини XVII–XIX ст., де обійти яскраво виражені у цей період регіональні особливості було неможливо, і плідне дослідження в останні роки різноманітних аспектів, насамперед ранньомодерної соціальної та інтелектуальної історії, проведене українськими авторами, орієнтованими на стандарти школи Н.Яковенко.

Перепрочитання творчості Д.Бовуа в російськомовному варіанті загострило для мене й проблему презентації історії України імперського періоду⁸. На жаль, або на щастя, назовні її проводять переважно не «материкові» українські історики. Саме через «окуляри» цілком правомірно визнаних зарубіжних україністів Д.Бовуа, А.Каппелера, З.Когута, О.Міллера, Р.Шпорлюка та інших сприймається й образ історії України XIX ст. Не скажу, що це погано. Навпаки, у руках читачів і дослідників, для яких сюжети української історії є попутними, опиняється, як правило, добротна наукова продукція. Але, переконана, така ситуація не на користь самій українській історичній науці. Усе це й підштовхнуло не стільки включитися в обговорення серйозної, що вимагає величезної ерудиції, книги шанованого французького історика, відзначаючи її численні достоїнства, скільки під враженням тексту та загострених автором питань спробувати звернути увагу на деякі аспекти польсько-російсько-українського переплетення на Правобережжі. Але насамперед необхідно зрозуміти деякі методологічні та історіографічні підстави, на яких вибудовувалася загальна картина «Гордиева узла».

Професор Д.Бовуа визначає свою працю як «неупереджену» (с.13) й «наднаціональну» (с.7), що без сумніву можна розцінювати як методологічну позицію, згідно з якою автор нейтральний, він – над процесом. Однак деякі сумніви у цьому породжують уже коментатори, що цікаво, в основному як позитивний

⁷ Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда»: Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект). – Дніпропетровськ, 2011. – 732 с.

⁸ «Довге» українське дев'ятнадцяте століття практично не представлене в російському історичному академічному та суспільно-політичному дискурсі (див.: Касьянов Г., Смолий В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. – К., 2013. – 128 с.).

момент, відзначаючи авторську упередженість. Наприклад, Н.Яковенко, презентуючи одну з монографій Д.Бовуа, підкреслила, що її «стилістично розкутий і пронизаний ідеєю соціальної справедливості текст (тут і далі курсив мій – Т.Л.) не залишить байдужим ні того історика, який вважає за недоцільне виставляти минулому моральний рахунок за сучасними розцінками, ні того, хто шукає в минулому соціальних правд»⁹. О.Міллер також вважає, що Д.Бовуа «до матеріалу ставиться надто емоційно, не нейтрально. І до честі його треба сказати, що він завжди стає на бік слабкого – як він його розуміє». Але ця, на думку російського історика, по-людськи «дуже симпатична позиція», може бути й корисна «для широкого читача»¹⁰, але, здається, не свідчить про рівновіддаленості від усіх складових об'єкту дослідження. Доволі експресивна лексика – «брехлива історіографія XIX–XX ст.» (с.7), «польсько-російська колаборація» (у російській та українській мовах це поняття має яскраві негативні конотації), «козли відпущення» (про дрібну шляхту Правобережжя, с.366), «безумство», що охопило царську владу (с.368), «соціотехнічне маніпулювання» (с.81), «депортація», «нелюдські рішення» (про плани російського уряду щодо шляхетської проблеми, с.80–81) тощо – також видає небайдужість та яскраве авторське переживання.

Ставлячи під сумнів існуючі в рамках польського й російського національних наративів образи тристоронніх відносин у XIX ст., прагнучи зруйнувати «цю подвійну міфологію» (с.11) і «відтворити хоча б частину понівеченої й так довго фальсифікованої історії» (с.937), автор намагається, орієнтуючись на права людини, що не без задоволення відзначив відомий український історик Я.Дашкевич¹¹. Але в такому випадку виникає питання: чи можемо ми адекватно оцінювати минуле, виходячи з його нормальності, із тих прав і системи взаємовідносин, які існували у XVIII або XIX ст.? Звичайно, ніякий фахівець не може бути повністю вільним від ретроспекції. Однак чи доцільно вибудовувати наукове дослідження, будучи стурбованим сучасними добросусідськими відносинами трьох народів? Чи можливий при цьому суто історичний підхід?

Сама постановка проблеми «зіткнення трьох ідентичностей: російської, української й польської та зіставлення джерел, що походять від цих трьох сторін» (с.7) має найважливіше наукове значення. Але, спрямована в річище «російсько-польської боротьби за владу над українськими душами» (с.346), тобто кріпаками, вона, на мій погляд, також набуває певної методологічної заданості, яка виключає побудову рівностороннього трикутника. З очевидністю його «українська» сторона бачиться або як гіпотенуза, тому що йдеться про Правобережну Україну та про все, що там відбувалося, або як найкоротший катет, оскільки ця грань представлена селянством, «німою більшістю», що не говорить від свого імені, є об'єктом докладання чийось зусиль, пасивним гравцем, котрий виявляє себе тільки у соціальних протестах. Та оскільки, як

⁹ Яковенко Н. Від редактора // Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні... – С.9.

¹⁰ Треугольник раздоров: Польша – Россия – Украина.

¹¹ Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С.35.

помітили історики, Д.Бовуа «стає на бік слабкого», його дослідження, на мій погляд, виявляється селяно-, а значить – україноцентричним¹².

Не випадково книги французького фахівця мають такий величезний вплив на сучасну українську історичну науку, яка у соціальній проблематиці продовжує сповідувати традиції народницької історіографії XIX ст. Її спрямованість ще в 1846 р. чітко визначив М.Костомаров: «Усякий розсудливий мислитель, досліджуючи боротьбу козацтва з польським дворянством, скаже, що правда була на боці козаків, як стану, що мав завданням своїх дій звільнення нещасного, пригніченого класу від убивчої олігархії»¹³. Мені здається, Д.Бовуа та українська історіографія виявилися залежними один від одного. Французький історик стоїть на тих самих позиціях, що й батьки-засновники вітчизняної історіографії, ніби забуваючи, що «провину» за катаклізми початку XX ст., якщо вже оперувати такими категоріями, могла б узяти на себе й народницька наука, тим більше різнонаціональна художня література, яка представляла елітні групи в карикатурному вигляді.

Характерно, що й самі дворяни, «ідучи як вівці на заклання», повірили, що вони не «герої чеснот», а «герої вад»¹⁴, що вони не народ. Із цієї перспективи російська назва книги Д.Бовуа дуже показова – ані влада, ані шляхта (остання ще у XVIII ст. вважала себе народом) тут народом не є. Народ – це тільки селяни. Належність до народу – це своєрідна моральна індульгенція. Звідси така амбівалентність мислячих інтелектуалів XIX ст., котрі з задоволенням побутували як елітні групи, демонструючи при цьому своє народолюбство, що своєю чергою породжувало найгостріші морально-етичні проблеми, пов'язані з кардинальними розбіжностями способів існування, способів мислення та поведінки. У цьому сенсі реальна шляхта/дворянство по відношенню до трудового народу була значно чеснішою, аніж уся народницька історіографічна традиція з її «наративом народних страждань», центральними темами-ідеями якого виступали кріпосне право, похмура темна епоха грубого насильства, приниження, наруги над особистістю та її гідністю, мотив соціального гноблення.

У рамки такого наративу вписується й образ українського селянина, і образ поміщика з Правобережжя, які постають зі сторінок книги Д.Бовуа: «закріпачений люд і польські колонізатори» (с.561), які здавна ненавиділи один одного. Українське селянство показане як щось монолітне. І справа навіть не в тому, що, цілком зрозуміло, виходячи з авторського задуму, не враховуються, нехай і не численні, але різні групи державних селян. Кріпосне селянство, якщо не зважати на згадки про чумаків як категорії привілейованих селян (с.315; щоправда з'явилися вони не близько 1850 р., а значно раніше), показане узагальнено – пригнічене, знедолене, бідне,

¹² Про витоки ототожнення «українського» з селянським та інтелектуальне походження міфу «селянської», «народної» української нації див.: Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – К., 2012. – 256 с.

¹³ [Костомаров Н.]. Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – Т.78. – Отд.: Науки и искусства. – Санкт-Петербург, 1846. – С.31.

¹⁴ Харківський поміщик К.Марков у листі до М.Гоголя від 24 листопада 1849 р. дорікнув письменникові в тому, що в «Мертвих душах» він зобразив не російську людину в її повсякденній праці та житті, а виняткових осіб, щодо яких автор листа й ужив вислів «герої вад» (див.: Соколов Б.В. Расшифрованный Гоголь: Вий. Тарас Бульба. Ревизор. Мёртвые души. – Москва, 2007. – С.263).

безземельне, безпорадне, безправне, затиснене між двох лих – польським поміщиком і російською владою. Не випадково, на відміну від О.Міллера, котрому як історику нікого не шкода, М.Дмитрієв зглянувся саме над українськими селянами, поставивши у заслугу Д.Бовуа, серед іншого, демонстрацію «страшної драми [...] цього українського селянства»¹⁵. Автор говорить про об'єктивізм і «сухий» підхід, а презентація українських селян викликає лише гіркі сльози.

Звісно, до соціальної гармонії у ХІХ ст. було далеко, але не можу погодитися з такою спрощеною картинкою. Водночас розумію та співчуваю авторові книги. Руйнуючи «міфологічний образ України» (с.9) і різні стереотипи, він був змушений спиратися на них, у цілому ряді питань ідучи дуже хитким історіографічним ґрунтом. Не надто приязно відгукуючись про радянську історичну науку (як, утім, і про російську дореволюційну), французький історик в «українських питаннях» виявився «в полоні» українських радянських авторів. Наприклад у розділі «Кріпак та його пани» часто трапляються посилання на праці 1950–1960-х рр. (А.Барабой, В.Дядиченко, Г.Сергієнко, М.Лещенко, І.Слабеев, В.Теплицький). Серед найбільш повних досліджень з історії інвентарної реформи на Правобережжі названо монографію І.Гуржія «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст.» (1954 р.). Основою сюжету про Кирило-Мефодіївське товариство, члени котрого, як уважає Д.Бовуа, «справили вплив на селянство» (с.337), стали, перш за все, праці П.Зайончковського (1959 р.) та М.Возняка (1921 р.). Такі приклади можна продовжувати.

Щоправда, у російському виданні Д.Бовуа врахував і деякі досягнення недавньої української історіографії у вивченні Правобережної України. Але, на жаль, незважаючи на доволі велику кількість статей, дисертацій і навіть монографій, що з'явилися в останні роки, концептуально вони картину не змінили. Очевидно тут позначився потужний вплив попередньої історіографічної традиції і творчості Д.Бовуа. Звичайно ж, це не докір шановному професорові. Це – вирок українській історіографії. Вітчизняні дослідники, незважаючи на шквал публікацій із різних аспектів історії ХVІІІ–ХІХ ст., досі так і не наважилися по-новому представити дуже багато проблем та сюжетів.

Попри підвищену увагу до вивчення національного відродження ХІХ ст., характерну для сучасної української новістики, усе ще відсутні якісні дослідження навіть із такого центрального сюжету, як Кирило-Мефодіївське товариство. Із підручника в підручник, із книжки у книжку повторюється одноманітна інформація, згідно з якою, наприклад, Т.Шевченко нібито повернувся до Києва, щоб створити цю організацію та представляв у ній так зване «революційне крило»; члени товариства немовби прагнули «розбудити» українську національну самосвідомість селянства й т.п.

Причому тоді, коли стереотипи вже поставлено під сумнів і розкрито природу та витоки міфу, як у випадку з У.Кармалюком, чия «боротьба» на основі вивчення широкого комплексу джерел кваліфікується як «соціальний розбій,

¹⁵ Треугольник раздоров: Польша – Россия – Украина.

бандитизм» (В.Дячок), буває дуже важко скидати з п'єдесталу народних героїв, навіть якщо вони такими не були. Тим більше, що закріплені в науковому та громадському дискурсі уявлення про більш ніж двотисячний загін У.Кармалюка, який тероризував поміщиків Волині та Поділля з 1812 по 1835 рр. (с.309), так добре вписуються в національний наратив. Усі ці сюжети, як і багато інших, вимагають перепрочитання. Але не завжди тут допомагає й опора на джерела, що, як відомо, може призвести до деконструкції, а може допомогти підтримати життя старого міфу.

Повертаючись до «української» сторони трикутника, зауважу, що включаю до неї не тільки селянство, але й, як мінімум, шляхту, оскільки взаємодія саме цих груп значною мірою визначала соціальну картину в розглянутий період. Презентуючи досліджуваний регіон, Д.Бовуа називає його «сплячим царством», маючи на увазі економічний стан (с.36) і зазначає, що «порівнюючи з рештою земель давньої Речі Посполитої Правобережна Україна, поза сумнівом, була найбільш відсталою у соціальному плані» (с.319). І це не дивно. Але щоб зрозуміти, чому так сталося та збагнути похідну від цього специфіку соціальної взаємодії, необхідно згадати, по-перше, про субрегіональність краю; по-друге, що значна частина його території, так само, як і Лівобережна Україна, відносилася до земель «нового заселення». Причому активна колонізація (у сенсі заселення) припала на першу половину XVII ст. і, звичайно ж, проходила за значної підтримки польської держави, але переважно за рахунок напруження та внутрішніх ресурсів «українського суспільства»¹⁶, коли і шляхтич, і селянин із Волині, Галичини, Західного Поділля рушили освоювати Подніпров'я. Тут складалася особлива система землеволодіння, землекористування та взаємин, заснована на «займанщині», «слободах», патронаті й т.п. Активна людність завжди була готова знятися з тільки-но насиджених місць і рушити далі.

Рівень географічної, а також соціальної мобільності надзвичайно виріс у період Хмельниччини та Руїни, тобто в той драматичний час другої половини XVII ст., який, окрім іншого, характеризувався масовими міграціями, переформатуванням соціальної структури, великими демографічними зрушеннями (щоб не сказати катастрофою). До початку XVIII ст. Росія, Річ Посполита, Османська держава з Кримським ханством вели боротьбу за ці землі, яка супроводжувалася «громадянською війною», тобто боротьбою козацьких лідерів, що призвело до обезлюднення значної частини Правобережжя. Тому, нарешті, закріпивши за собою правий берег Дніпра без Києва, Польща знову опинилася перед проблемою його заселення та відновлення господарського життя. І знову рух, «слободи» і турбота землевласників про збереження робочих рук. Важливо враховувати також у цьому вже некозацькому краї не тільки живу пам'ять про козацтво, а й близькість Запорізької Січі. Запорожці й у XVIII ст., не зважаючи на те, чи були вони підданими кримських ханів або потім російських монархів,

¹⁶ Навмисно не зупиняюся на таких важливих для вивчення самоідентифікації, перехресних ідентичностей речах, як тонке термінологічне опрацювання. Розуміючи, що не тільки у XVII, а й у XIX ст. більшість населення даного регіону не визначала себе як українців, у даному випадку вдаюся до такої модернізації слідом за Д.Бовуа. Це ж відноситься й до поняття «селянин».

продовжували розглядати Правобережжя як свій край і не зупинялися перед польським кордоном, доволі легко долаючи його для і гайдамакування, і торгівельної діяльності, про що знову, через більш ніж півтора століття після А.Скальковського, почали писати українські історики (В.Мільчев). Своєю чергою правобережні селяни шукали виходу зі складних ситуацій, переселяючись на Запоріжжя, а з кінця XVIII ст. – на південь України.

Ще радянські дослідники, наприклад В.Маркіна, відзначали специфіку вотчинних відносин на Правобережжі у XVIII ст., викликану, серед іншого, природно-кліматичними факторами, малолюдністю краю, боротьбою землевласників за працівників. Звертають на це увагу й деякі сучасні українські історики (Ю.Овсинський, О.Петренко та ін.). Тому, говорячи про жахливе становище правобережних селян, важливо враховувати не тільки тиск на них із боку землевласників, а й економічні (наприклад ринкова кон'юнктура) та позаекономічні фактори (неврожай, падіж худоби, війни, грабежі), що впливали на селянське господарство як самостійний організм. Це могло призвести й до зміни статусу господарства (з «тяглого» на «піше»), до обезземелення та як наслідок – соціального розшарування.

Звичайно, землевласники змушені були, щоб не втратити підданих, уживати різних заходів. Безтяглові селяни переводилися на відкупну або чиншову системи оплати повинностей, на нові слободи, що передбачало податкові пільги на декілька років, надання житла або позики на будівництво, на обзаведення посівним матеріалом, інвентарем і т.п. Іноді також установлювалася «вартість» панщинного дня, що робилося для пом'якшення тиску з боку орендарів. Челядь для виконання дворових послуг наймалася з без- і мало-земельних підданих, які отримували за це натуральні та грошові виплати зі звільненням від виконання інших повинностей і т.д. Співвідношення відробіткової та грошової рент на Правобережжі не було уніфікованим і могло відрізнятися навіть у межах одного фільварку. І в першій половині XIX ст. багато що залежало від місцевих умов, у тому числі й від співвідношення населення та наявності оброблюваної землі, від традиції. Не випадково бібіковська інвентарна реформа передбачала уніфікацію, яка, утім, викликала невдоволення селян тих маєтків, де норми ренти були нижчими за встановлені новими правилами.

До того ж ставлення до ефективності форм ренти, як відомо, змінювалося у часі. В умовах малоземелля, яке було характерним для багатьох районів і Лівобережжя, і Правобережжя України, панщина стала одним зі способів утримати селян на місцях, забезпечивши їх при цьому можливим заробітком. Нагадаю і про традицію селян Подніпров'я віддавати свої наділи в оренду, працюючи при цьому на панському полі за 3–4-й сніп і таким чином забезпечуючи свої родини – особливо вона поширилася з кінця XVIII ст. у зв'язку з частими епізоотіями. Те, що називалося «місячиною» й у радянській історіографії виглядало мало не лайкою, по-перше, було формою забезпечення кріпаків в умовах малоземелля; по-друге, мало доволі незначне поширення.

Незважаючи на серйозні зміни, що відбулися з включенням Правобережної України до складу Російської імперії, немає підстав говорити про їх швидкі

темпи у системі соціально-економічних взаємин поміщиків і селян. Це підкреслив і Д.Бовуа: «Упродовж 1797–1830 рр. понад десять тисяч польських землевласників на Україні справді практично не зауважили перемін і жили згідно з усталеними ще у часи їхніх предків моделями» (с.241). Приблизно так само виглядала ситуація й у Лівобережній Україні. Більш динамічні зміни принесло нове покоління поміщиків, економічний підйом, «цукровий бум», що почався на Правобережжі з 1830-х рр. Але, на мій погляд, тут, як і в інших українських регіонах, активна інтеграція яких в імперську систему почалася з кінця XVIII ст., і шляхта, і її піддані все ж повинні були звикати до нових для них кріпосницьких відносин. Попри те, що Правобережна Україна була краєм із давнім кріпосним правом, норми Литовського статуту, що мав чинність тут до 1840 р., дещо відрізнялися у цьому сенсі й від російського права, і від російських традицій.

Цей процес адаптації все ще залишається невивченим, більше того, проблема щодо Правобережжя навіть не поставлена. Але, без сумніву, досліджувати її необхідно з урахуванням різноманіття ступенів залежності, множинності соціально-правових розрядів і груп селян, що мали різні майнові та особисті права, з урахуванням не тільки ролі права, але й звичаю, значної дистанції між указом та дійсністю, усе ще високої географічної мобільності населення, економічних змін першої половини XIX ст. і спроб раціоналізації поміщицьких господарств, а також зважаючи на стурбованість російської влади щодо вирішення «селянського питання», особливо в миколаївську епоху. Тут змушена не погодитися з Д.Бовуа, що «царські власті, не реформуючи кріпосницькі відносини у самій Росії, намагалися добитися їх послаблення саме у цьому регіоні» (с.320). На жаль, цей стереотип, незважаючи на численні дослідження русистів, починаючи ще з пізньорадянського часу, українській історіографії все ще не вдається подолати.

Ще одним доволі стійким стереотипом є уявлення про «споконвічну» ворожнечу українського селянства до «польської шляхти». Підтримує його й Д.Бовуа. Посилаючись на збірник документів «Селянський рух на Україні», тенденційність добору матеріалів якого очевидна та повинна була б насторожити, «Історію селянства Української РСР» (1967 р.), розкритиковану журналом «Український історик», автор «Гордієва узла...» дивується безперервності селянських повстань (с.307–308), пояснюючи це ненавистю до поляків. Тут слід зробити застереження. Якщо не брати до уваги У.Кармалюка й «Київську козачину» 1855 р., котра багато у чому пов'язана з Кримською війною та інспірована київськими студентами, великих селянських рухів на Правобережжі, подібних гайдамаччині, Коліївщині XVIII ст., в усякому разі в дореформений період, не було. Звичайно, у цьому краї народ традиційно був готовий до опору, як, утім, і в інших українських регіонах. Саме тому поміщики тут часто побоювалися занадто сильного тиску на підданих.

Важливо згадати також, що ще на початку 1980-х рр. Б.Литвак поставив під сумнів поширене в історіографії переконання про прямий зв'язок між становищем селян у першій половині XIX ст. і їхніми протестами. Історик зазначав, що, незважаючи на можливе погіршення становища, «найбільшу

соціальну активність проявляють ті групи селян, чий юридичний статус ще не визначився або, якщо вже визначився, не встиг зміцнитися. Натомість там, де він стійкий та освячений традицією, “больові точки” виявляються, коли виникають ситуації, що погіршують цей статус». Селяни тонко реагували на будь-які зміни в поміщицькій вотчині й піднімалися проти нового власника або опікуна, як правило, приховуючи справжні причини протесту: «Своє небажання підкорятися новому власникові, уважаючи, що разом зі старим власником зникало й саме кріпосне право на них»¹⁷.

На матеріалах Лівобережної, Південної та Слобідської України це добре проглядається. Наведений Д.Бовуа приклад заворушень селян після смерті власника маєтку Собанського (с.339) підтверджує можливість такого трактування й відносно Правобережжя. Тому відмову селян від виконання панщини або інші прояви непокори, на мій погляд, навряд чи варто жорстко ставити у площину етнічних/національних відносин – «ігри між трьома учасниками – поляком, українцем і росіянином», де останній розпалював ненависть до першого (с.307). А коли йдеться про те, що українське селянство не підтримало шляхетське повстання 1830 р. через «ненависть» до поляків, важливо згадати, що його не підтримало й польське селянство, і не тільки на Правобережжі. Із кожним випадком селянського протесту, мені здається, потрібно розбиратися окремо. Хоча й розумію, що це може бути лише масштабним завданням на майбутнє. Але тільки тоді буде можливе створення більш адекватної соціальної картини.

Це саме стосується жорстокості поміщиків щодо підданих. На основі аналізу судової документації Д.Бовуа наводить не один такий випадок, зауважуючи, що «приклади винесених вироків *сьогодні* видаються абсолютно обурливими» (с.324). Похмуру картину селянського побутування доповнюють і цифри самогубств серед кріпаків, смертність від епідемій, відсутність належної медичної допомоги й т.п. Ці найважливіші аспекти селянського життя, безумовно, вимагають пильної уваги. Але при цьому виникає безліч питань. Чи можна розглядати становище селян у маєтках божевільних поміщиків як норму? Чи підраховано кількість самогубств серед правобережної шляхти? Як виглядала ця картина серед інших податних категорій населення краю? Наприклад, вивчення цієї проблеми одним із повітових предводителів дворянства Чернігівської губернії показало, що за 1842–1852 рр. самогубств кріпаків було не більше, а в деякі роки й менше, аніж козаків і державних селян. Це підтверджує й газетна хроніка. Епідемії ж узагалі не розбирали статусів, що, посилаючись на Ю.Крашевського, підтверджує й сам автор, говорячи про смерті в містах Кременці, Дубні, Луцьку, Торчині. Що ж стосується медицини, її рівень на той час був, найімовірніше, подібним і в інших регіонах Російської імперії. До того ж, якщо згадати зауваження Д.Бовуа про високий відсоток дрібнопомісної шляхти Правобережжя, правомірно поставити

¹⁷ Литвак Б.Г. Сословно-групповые особенности крестьянского движения в период кризиса крепостничества // Социально-экономические проблемы российской деревни в феодальную и капиталистическую эпохи: Мат. XVII сессии симпозиума по изучению проблем аграрной истории. – Ростов, 1980. – С.138, 140–145.

питання: чи у змозі вона була допомогти своїм підданим, тим більше так, як це робили графині Дзялинська та Ожаровська, княгиня Радзивілл?

Ряд питань виникає й з приводу видів/жанрів джерел та беззастережної довіри до них. Наприклад, чи можна на основі офіційної документації, судових матеріалів вивести норму? Чи достатньо для цього свідчень мемуаристів і популярних авторів художніх творів, подібних С.Гощинському, Ю.Крашевському, які «відбивають сумну дійсність того часу» (с.318)? І чому не слід довіряти «Пану Тадеушу» А.Міцкевича або О.Бальзаку, котрий не мав «бодай дрібки співчуття до кріпосних» (с.341) та одночасно писав у 1847 р. про їх добробут? Чи не будемо ми, навіть за значної кількості судово-слідчих заходів, мати справу з екстраординарними випадками? (Цифри самі по собі без порівняння говорять небагато). З яких джерел можна зрозуміти мотиви, стратегії поведінки? У зв'язку з цим пригадується застереження визнаного джерелознавця Б.Литвака про труднощі виявлення справжніх мотивів учинків селян на основі документів, оскільки такі джерела відклалися насамперед у фондах каральних установ, а складено їх було під впливом специфічних інтересів фондоутворювачів.

За всієї інформативної насиченості дослідження Д.Бовуа, думаю, потрібно шукати інші групи джерел для вивчення специфіки соціальної взаємодії на Правобережжі, проблем ідентифікації, самосвідомості. Необхідно все ж «почути» й голос не романтизованого письменника, а звичайного поміщика з Правобережжя. Попередні спостереження показують, що тут не вичерпано навіть ресурс опублікованих джерел, до яких практично ніколи не зверталися дослідники. Годі й говорити про архівні матеріали.

Ще один «гравець» «трійки» також проявив себе відносно більшості населення Правобережної України не кращим чином: «російські чиновники, як і польська шляхта, ставилися до українських селян здебільшого як до *дикої черні*, з якою слід бути напготовів» (с.312), людяність із польського або російського боків була «радше винятком, аніж правилом» (с.313). У зв'язку з цим коротко зверну увагу на два моменти: образ селянства та ставлення до нього держави.

Проблему образу(ів) селянина, у тому числі й кріпака, не можна віднести до числа вивчених. Окрім дослідження Т.Портнової про сприйняття селянства українськими інтелектуалами другої половини XIX ст., комплексно цим в нашій країні історики не займаються, використовуючи лише поодинокі «свідчення» для ілюстрації тих чи інших положень. Але навряд чи окремі ілюстрації, наприклад правобережного поміщика К.Бжозовського, у цьому питанні можуть претендувати на повноту. Важливо також, в який контекст уміщено свідчення та як воно прочитується. Так, наведена автором цитата зі щоденника К.Бжозовського, на мій погляд, радше говорить про сприйняття селянина не стільки як «розумово неповноцінного», скільки як непрацелюбного, ледачого (с.316). І тут, здається, виникає інша проблема, або цілий ряд проблем, що потребують вивчення. Чи дає позиція історіографічного виправдовування можливість більш адекватно представити селянський світ? Як селяни ставилися до праці? Чи був селянин насправді «ледачим», і чому? Коли селянин став таким у

сприйнятті поміщика або влади? Чи пов'язано це з модернізацією, «споживчою революцією», раціоналізацією поміщицьких господарств? Як усе це корелюється з дворянськими та селянськими уявленнями про бідність і багатство, про добробут, про залежність і свободу? Щодо останнього, з урахуванням специфіки регіону, особливо південної його частини, думаю, швидше слід говорити не про свободу, а про волю, навіть вольницю, козацьку вольницю, яка у цьому колись козацькому краї вступала у суперечність і з логікою господарювання будь-якого поміщика (чи то поляк, росіянин або українець), і з логікою держави.

У такому сенсі Правобережжя не дуже-то відрізнялося від інших козацьких регіонів України, близьких, до того ж, до районів нової колонізації. Д.Бовуа не задовольняють пояснення предводителя дворянства Вінницького повіту, дані генерал-губернаторові Д.Бібікову з приводу крадіжок і самогубств кріпаків – надмірне пияцтво, а не жорстокість поміщиків. Але подібні пояснення звучали й на Лівобережжі. Це ж підтверджує поліцейська та газетна хроніка. Більше того, про це злегка проговорювалися й самі селяни. Наприклад, у 1845 р. окремою брошуркою було надруковано розповідь, відправлену на конкурс у вчений комітет міністерства державного майна козаком Чернігівської губернії Мойсеєм Осьмаком. Пояснюючи, як йому вдалося, залишившись сиротою, подолати власну скруту й поліпшити побут державних селян Гоголівській волості, він зазначав, що причинами бідності були здебільшого лінь, недбальство та пияцтво¹⁸.

Що ж стосується позиції влади, то її можна звинувачувати у чому завгодно – у незнанні ситуації, нерозумінні того, що потрібно зробити, у суперечливості підходів до вирішення різних питань у цьому новому для неї краї, але навряд чи у злому намірі, оскільки держава не була зацікавлена в дестабілізації. Влада вирішувала одночасно безліч нових зовнішньо- та внутрішньополітичних завдань, у тому числі й селянське питання. Цілком зрозуміло, в абсолютистській державі селяни розглядалися не тільки як безкоштовна робоча сила для поміщиків, але і як джерело державних доходів і поповнення армії. Тому влада не могла байдуже ставитися до цього джерела та, як давно про це пишуть історики, природно, конкурувала з поміщиками за частку доходів від селянської праці. Звідси й заходи щодо зміцнення селянських господарств, щодо обмеження кріпосного права, щодо захисту селян від дворянського свавілля та бажання будь-що підвищити ренту в умовах раціоналізації маєтків. Але це стосувалося території всієї Росії. Малоросійський генерал-губернатор М.Репнін так само, як і київський генерал-губернатор Д.Бібіков, волав до дворян і карав їх за зловживання. Це була практика, яка свідчить про позицію держави у селянському питанні. Інша справа, що головний начальник краю, прагнучи розібратися у суті конфлікту, не завжди міг прийняти сторону селянина. Напевно, можна тут говорити і про «класову солідарність», і про те, що в умовах модернізації держава «принесла у жертву» саме інтереси селян¹⁹. Незалежно від регіону влада не могла не реагувати й на заклики приборкати

¹⁸ Рассказ казака Мойсея Осьмака. – Санкт-Петербург, 1845. – 34 с.

¹⁹ Див., напр.: *Миронов Б.Н.* Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века. – Москва, 2010. – С.203.

непокірних підданих. Тому навряд чи варто розглядати як «відновлення російсько-польського союзу», як об'єднання «антагоністичних сил» проти селянства, наприклад, швидку відправку Д.Бібіковим військового загону для придушення заворушень у маєтках Собанського (с.339).

Як би Д.Бовуа, підкреслюючи специфіку своєї роботи, не попереджав читачів про те, що «загальна інформація з окремих аспектів життя України даватиметься вибірково», книга являє собою найширшу панораму з безліччю об'єктів уваги, доволі докладно прописаних. Але головним об'єктом, звичайно ж, виступає шляхта. Саме їй присвячено основний простір праці. І тут, безумовно, підкуповує велике сюжетне розмаїття, увага до різних сторін та обставин побутування шляхти. З упевненістю можна відзначити, що в українській історіографії в такому синтезованому вигляді «шляхетське питання» XIX ст. було представлено вперше. Судячи з усього, саме ця панорама викликала численні реакції польських рецензентів. Не залишили без уваги шляхетську тему й українські фахівці. Тому висловлю лише декілька коротких міркувань.

Д.Бовуа, не претендуючи на вичерпну відповідь, порушив дуже важливу проблему шляхетської солідарності й того, як вона могла реалізовуватися в умовах Правобережної України. І хоча міфологема рівності, що утвердилась у свідомості в період консолідації шляхти ще в XVI ст. і довгий час мирно існувала поряд із поняттям клієнтели, ленної шляхти, в історіографії сприймалася як конструкт, що вимагає перевірки, Д.Бовуа ще раз зупинився на цьому, поставивши проблему в контекст інтеграції шляхти у систему імперії й російської політики у цьому питанні.

Як уважає історик, особливо жорстку, «божевільну» політику Росія проводила щодо дрібної, насамперед безземельної шляхти, яка і стала «козлом відпущення». Ця політика в першу чергу проявилася в таких заходах, як декласація й депортація, що призвели до значного скорочення шляхетського стану краю: «Ідеться про знищення цілого суспільства певного типу цивілізації, [...] котрому була підготована така доля лише тому, що воно було вільним і польським» (с.410).

Не заперечуючи можливу опозиційність дрібної шляхти, яка, не тільки на думку Д.Бовуа, але й, згідно з історіографічним каноном, найбільше постраждала від русифікаторської політики, усе ж хочу зауважити, що російський уряд лише завершив те, що розпочав, але не встиг зробити уряд Речі Посполитої. Шляхта-голота була проблемою ще для польської держави. Боротьба за «чистоту рядів» еліти та, відповідно, позбавлення прав дрібної шляхти, голосами якої можна було маніпулювати у сеймі та на сеймиках, велася ще у XVI ст. й не раз активізувалася у другій половині XVII–XVIII ст. Зрозуміло, Росія опинилася перед необхідністю вписування шляхти «польських» земель у нову соціальну систему та процедура нобілітації була одним із механізмів цього процесу. Причому Д.Бовуа доволі переконливо показав, що ініціатором декласації виступила ще до повстання 1830–1831 рр. сама ж польська землевласницька шляхта. Тому, думаю, не варто розглядати російську політику у цьому питанні суто під кутом зору застосування репресивних санкцій до дрібної шляхти через її польськість та опозиційність.

Звичайно, Правобережна Україна у «дворянському питанні» мала свою специфіку. Але, зауважу, що через нобілітацію наприкінці XVIII – на початку XIX ст. проходили й еліти інших українських регіонів, де це питання також стояло вельми гостро, хоча спеціальна «національна» політика там не проводилася. Історик цілком точно зазначив, що російський уряд у 1790-х рр. не уявляв собі «істинних масштабів феномена безземельної шляхти» (с.98), як, додам, і феномена козацької старшини/шляхти Лівобережної України й Запоріжжя. Влада, вирішуючи одночасно проблему еліт, а також проблему безпеки та господарського освоєння Новоросії, намацувала різні варіанти. Звідси і спроби відновлення козацьких військово-адміністративних структур, а потім їх ліквідація, та надання можливості вирішити проблему малоземелля шляхом отримання наділів у південних губерніях. Тому, на відміну від Д.Бовуа (с.84), не дивуюся, що П.Зубов об'єднував питання про шляхту Правобережжя з козацьким питанням і заселенням південних губерній.

До слова сказати, можливістю отримати землі на новопридбаних Росією територіях скористалася не тільки лівобережна еліта, склавши доволі відчутний «малоросійський потік» у Новоросії, а й правобережна, у тому числі безземельна шляхта, яка ще до поділів Речі Посполитої, особливо після Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р., попрямувала на південь. Щоправда, отримуючи там наділи, шляхта не поспішала злитися з російським дворянством і, у всякому разі до початку XIX ст., не прагнула вступати до катеринославської й херсонської дворянських корпорацій. Серед безлічі нобілітаційних справ по цих губерніях, як показали дослідження дніпропетровського історика Д.Каюка, польські претенденти на російське дворянство становили незначний відсоток. Тут, напевно, можна було б згадати настрої поляків на початку XIX ст. щодо необхідності документального підтвердження свого шляхетського статусу в умовах російської дійсності, які передав А.Мицкевич через розмову в корчмі в поемі «Пан Тадеуш»:

«Но к воле золотой привыкли мы из млада!
И шляхтич у себя, скажу при всём народе»
«Да! – подхватили все, – он равен воеводе!»
«Меж тем приходится изыскивать нам средства
И документами доказывать шляхетство!»
«Пускай москаль пойдёт и спросит у дубравы
Кто ей давал патент перерасти все травь»²⁰.

Що ж стосується нобілітації козацької старшини інших українських регіонів, то і для колишніх запорожців вона мала свої труднощі, хоча й проходила за «полегшеною процедурою». А малоросійське дворянство, слідом за одним зі своїх ідеологів – Г.Полетикою, вважаючи за можливе дати право на підтвердження благородства не тільки старшині, а й рядовому козацтву, яке проливало кров за Батьківщину, укладало різні записки по інстанціях і вело боротьбу

²⁰ Мицкевич А. Пан Тадеуш, или Последний наезд на Литве. – Москва, 1985. – С.133.

за права нащадків старшини низового рівня до 1830-х рр. Частково питання було вирішене тільки у середині 1850-х рр. Остаточну ж крапку поставлено лише селянською реформою 1861 р., коли для «претендентів» це вже не мало вирішального значення.

Співчуваючи емоційному ставленню Д.Бовуа до проблеми переселення шляхти на південь України або на Кавказ, не можу погодитися з визначенням цього напрямку російської політики в термінах депортації, з порівнянням царської та сталінської влади (с.86). На мій погляд, переселенська політика в Росії й депортація – це різні речі. Більшість із розглянутих Д.Бовуа «екстремістських» переселенських проєктів не припускали насильства. Влада прагнула, звичайно, не з любові або нелюбові до поляків, вирішивши проблему безземельної шляхти, розрядити ситуацію на Правобережжі та збільшити кількість населення, у тому числі й податного, на Півдні імперії. При цьому вона могла не розуміти, чому чиншова шляхта, яка несла не такий уже й легкий тягар зобов'язань щодо своїх же братів по класу – землевласницької шляхти – і часто не просто не могла знайти, але й не поспішала шукати докази своєї шляхетності, не погоджується на переселення та на більш вигідні економічні умови.

Якщо ж говорити про те, що «історія знає зовсім мало прикладів такої масштабної ліквідації цілої соціальної групи» (с.411), то, не дивлячись «ушир» і «вглиб», слід згадати хоча б козацтво українських регіонів, яке перестало існувати в колишньому статусі, перетворившись на специфічні групи державних селян, що зберегли частину економічних привілеїв. Однак, зауважу, козацька гетьманська система в тому вигляді, в якому вона існувала до кінця XVIII ст., так само, як і середньовічна система чиншових відносин шляхти, представляла собою анахронізм, що, до речі, розуміли й «українські патріоти» кінця XVIII – початку XIX ст. Звісно, при цьому «хід історії» призводить до трагедії окремої людини. Але чи завжди можливо соціальну політику визначати в категоріях «соціотехнічного маніпулювання», надаючи цьому негативних конотацій?

Якщо у соціальному плані правобережну шляхту представлено Д.Бовуа доволі розмаїто, то цього не можна сказати про її національне/етнічне обличчя. Саме на це звернув увагу В.Балушок, закинувши французькому історикові, що той не помітив українську шляхту Правобережжя. Точніше, помітив, але відносно більш раннього періоду. При цьому рецензент порушив важливу проблему шляхетської колонізації Подніпров'я і співвідношення етнічних елементів, проблему асиміляції шляхти, ставлячи під сумнів саму можливість поглинання поляками чисельно потужнішої української еліти, котра існувала ще в допольський період. Але цю ранню непольську шляхту і Д.Бовуа, і В.Балушок визначають як українську. Лише іноді рецензент робить застереження щодо її русинської самосвідомості²¹.

Важливим показником при цьому стає мова. Проте вживання в імперський період «руської мови» з деякими польськими словами для Д.Бовуа є

²¹ Балушок. В. «Непомічена» соціальна верства (доля української шляхти після Хмельниччини в працях сучасних дослідників) // Український гуманітарний огляд. – Вип.12. – К., 2006. – С.188.

свідченням деградації польської шляхти, для Я.Дашкевича – денаціоналізації української шляхти²², а для В.Балушка – підтвердженням її українськості, оскільки польська шляхта не могла українізуватися в умовах домінування престижності польської культури, яка зберігалася до середини XIX ст. Відсутність визначення «українець» у лексиконі при цьому не є підставою для оголошення правобережної шляхти цілковито польською, оскільки цей етнонім не існував у той час як загальноукраїнська самоназва²³.

Цікаво, що Д.Бовуа, очевидно, звернув увагу на міркування рецензента. На відміну від україномовного тексту, говорячи про повість Ю.Крашевського «Будник», написану в 1847 р., де акцентується увага на залишках прихильності околичної шляхти до польської культури, у російськомовному варіанті автор задався питанням: може Ю.Крашевський помилився? «Чи були насправді предки цих людей колись поляками? Чи не були це нащадки руських путних бояр?» (с.392). Але чи стануть ці запитання авторитетного історика поштовхом для роздумів українських дослідників, керівництвом до дії, до філігранного відточування термінології при вивченні проблем ідентифікації й до дискусій із цього приводу, необхідність чого гостро відчувається²⁴, – поки що неясно.

Зазначу, що В.Балушок порушив і такі важливі питання, як ступінь колонізації української шляхти, її прояви не тільки на мовному рівні, а й у самосвідомості, релігії, побуті та інших етнографічних реаліях, у тому числі в регіональному, а б сказала субрегіональному, вимірі. Важливо також, що український історик вважає неправомірним зараховувати й усіх селян до «українців», оскільки вони, як правило, не мали чіткої етнічної ідентифікації. Таким чином, фактично актуалізується найважливіша для українського дев'ятнадцятого століття проблема самоідентифікації, перехресних ідентифікацій, яка не може не враховуватися, коли йдеться в тому числі й про міжетнічні відносини, як у випадку Правобережної України. Але, на мій погляд, у цьому, мабуть, чи не найбільш прикордонному з усіх українських регіонів, де все неустояне, мінливе, хитке, межі проходили не тільки між соціальними чи національними групами, а й усередині їх. Звичайно з часом, з урахуванням масового окатоличення та колонізації правобережної еліти у XVIII ст., про що писали ще В.Антонович і М.Юзефович, зміни у самосвідомості не могли не відбуватися. І якщо навіть не враховувати православну шляхту, про яку зазначав В.Балушок, то щодо шляхтичів-католиків даного регіону слід вести мову хоча б про систему подвійних лояльностей, мати на увазі ситуативність ідентифікацій, місцевий патріотизм, любов до своєї «малої Батьківщини», нормальне ставлення шляхти до російського підданства, латентну польську або руську чи, якщо хочете, українську ідентичність.

Що ж стосується прагнення зберегти свої маєтки в момент поділів Речі Посполитої, у чому дорікнув шляхті Д.Бовуа, то, очевидно, в екстремальній ситуації базові складові ідентифікації відігравали провідну роль. Важко собі

²² Дашкевич Я. Даниель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин. – С.26.

²³ Балушок В. «Непомічена» соціальна верства... – С.184–185.

²⁴ Портнов А. Изобретая Речь Посполитую. – С.57.

уявити будь-яку соціальну еліту, яка прагне забути про відповідальність перед сім'єю, своєї Вітчизною, предками, що накопичували родове майно, зрештою підданими, і відмовитися від усього заради «національних» інтересів.

Тут закономірно виникає питання: чи завжди (в усі часи й у будь-яких ситуаціях) національне домінує в ієрархії ідентичностей? У всякому разі аналіз Н.Яковенко щоденника правобережного шляхтича Яна/Йоакима Єрлича, що відображає реалії середини – другої половини XVII ст., показує, як на запитання: «Ким себе відчував його автор?», можна дати п'ять варіантів відповіді: «киянин», «українець» (в Єрлича – житель України, ототожнюється ним суто з Київщиною, Подніпров'ям), член локального «співтовариства своїх», православний русин, шляхтич Речі Посполитої. При цьому один із провідних українських істориків вагається у визначенні ієрархій цих ситуативних ідентичностей, обережно припускаючи, що провідним виглядає належність до «співтовариства своїх». Що ж стосується шляхетської самосвідомості, вона, на думку Н.Яковенко, обмежувалася вірою у вроджену перевагу шляхтича над простолюдином і практично не стосувалася тодішніх доктрин шляхетського народовладдя²⁵. При цьому дослідниця акцентує увагу на мозаїчності моделювання «себе» та «своєї» групи в «донаціональний» період, на різючих відмінностях картини світу Єрлича і «княжої», закликаючи істориків до обережного ставлення щодо «гучних декларацій інтелектуалів і полемістів XVII ст.»²⁶. Ураховуючи динамічну, мінливу політичну, конфесійну, соціальну ситуацію на Правобережжі в XVIII – на початку XIX ст., думаю, спостереження Н.Яковенко можна перенести й на імперський період. Але, безумовно, це вимагає подальших глибоких студій.

Одним з основних і різючих для Д.Бовуа результатів його дослідження став висновок про те, що російській владі не вдалася політика інтеграції Правобережної України (с.939). На мій погляд, висновок доволі прямолінійний і спірний. Якщо мати на увазі польське суспільство, то про це можна вести мову, із певними застереженнями, згадуючи вірне служіння на російській службі батьків-засновників «українського проекту» В.Антоновича, Т.Рильського, С.Подолінського та ін. Але щодо більшості населення й території у цілому навряд чи про це можна говорити, оскільки інтеграція «по-українськи» все ж удалася. Показником того, що вона виявилася успішною, є хоча б визнання влітку 1917 р. Тимчасовим урядом Правобережної України аж ніяк не польською, а українською територією. Але якщо це й не здається таким уже дивним, то (беручи логіку Д.Бовуа) здивування викликає визнання непольського статусу цього краю та української держави керівництвом відродженої Польщі в 1920 р. Правда, на цій підставі навряд чи можна вважати, що російська влада з успіхом реалізовувала й реалізувала цей проект.

І все ж тут виникає безліч питань. Чому на Правобережжі політика русифікації призводить до українізації? Чому Правобережжя перетворилося в «опорний пункт» «українського проекту»? Яку роль у цьому відіграв

²⁵ Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С.91, 103.

²⁶ Там само. – С.104.

«малоросійський інтелектуальний потік», що буквально хлинув за Дніпро? І т.д., і т.д. Українські історики поки що не дали на них відповідей. На жаль, немає їх і в, здавалося б, спеціально присвячених цьому дослідженнях, наприклад одного з моїх перших дипломників Ю.Земського, книжка якого так сподобалася Д.Бовуа²⁷, оскільки ситуація тристоронньої взаємодії продовжує розглядатися тільки в категоріях змагання, боротьби, що не допомагає розібратися з «Гордієвим вузлом». Якщо сприймати назву російського видання книги французького історика не просто як бажання дати яскраву упаковку, що саме по собі й непогано, а як принципову авторську позицію, то, на мій погляд, Д.Бовуа фактично також не дав відповіді, хто ж той Александр Македонський і як він повинен учинити: розрубати вузол або виїняти з переднього кінця дишла «гестор», гак, що ним закріплюється яремний ремінь, звільнивши тим самим віз, прив'язаний селянином Гордієм?

Цікаво, що вирішення складної «українсько-польсько-російської» проблеми інтеграції Правобережжя не тільки в російський, а й у народжуваний малоросійський/український етнічний простір запропонував малоросійський інтелектуал, великий поміщик Г.Галаган у своєму проекті адміністративної реформи, направленому міністрові С.Ланському в 1857 р. Тут не місце вдаватися в подробиці цього документа, хоча він і заслуговує на пильну увагу²⁸. Але важливо відзначити, що Григорій Павлович, палко переживаючи за долю милої його серцю Малоросії, «острова, оточеного морем – Росією», не міг не бачити, що цей «острів» поступово розширювався за межі Лівобережжя, колишньої Гетьманщини, перетворюючись на етнічну, а не адміністративну територію. Однак «відкриваючи» для себе Правобережжя, він, як й інші малоросійські патріоти, відчував загрозу цьому перетворенню з боку саме поляків.

Знаючи про урядові проекти адміністративних перетворень, Г.Галаган представив свій варіант, який передбачав таке членування «українських» губерній, яке сприяло б «розмиванню» польського суспільства малоросійським і новоросійським дворянством, чиновництвом, торговим людом та ефективному залученню поляків в імперську систему. Саме адміністративна реорганізація, вирішуючи й політичні, і економічні завдання, представлялася «найбільш мирним і надійним шляхом» «абсолютного злиття зі всією Росією» Західного краю. Г.Галаган пропонував такі кордони ліво-, правобережних і новоросійських губерній, які фактично руйнували східний річчесполитський кордон 1772 р., мимоволі конструюючи, тим самим, новий простір і нову історичну пам'ять не тільки поляків. Але, як би там не було, інтеграційний за своєю суттю проект Г.Галагана в першу чергу цікавий із погляду «збирання» України, своєрідним символом і можливістю якого став для нього Миколаївський міст через Дніпро, закладений у 1848 та освячений 1853 рр. – в один день із пам'ятником князеві Володимирові Великому в Києві²⁹.

²⁷ Див.: Треугольник раздоров: Польша – Россия – Украина.

²⁸ Литвинова Т.Ф. Российская региональная политика и украинский интеграционный проект середины XIX в. // Російська імперія у XIX – на початку XX ст.: Влада і суспільство: механізми взаємодії: Зб. наук. ст. – Чернігів, 2014. – С.349–359.

²⁹ Показово, що 9 червня 1920 р. відступаючи польські війська за наказом генерала Е.Ридза-Смігли підірвали перший від правого берега проліт мосту, що й викликало руйнування всієї

І у цьому сенсі національну політику російської влади можна вважати цілком продуктивною. Так, русифікація всього простору імперії не зовсім ви-йшла. Але ця політика багато у чому зіграла роль національної мобілізації для всіх учасників «гри». Польська шляхетська нація, долаючи станові межі, поступово перетворювалася на етнічну націю, у боротьбі різних національних проєктів сформувалася модерна українська ідентичність, як, утім, і російський націоналізм. Чи розхитало «польське питання», а також різні «ізми» імперію? У всякому разі, як зауважив А.Каппелер, до 1900 р. Російська імперія, як і Австро-Угорська, представляла собою по-справжньому стабільне державне утворення, незважаючи на зростаючий національний рух і соціальні суперечності³⁰.

Як ішлося вище, в останні роки багато що зроблено у вивченні «польського» регіону України. Але, на жаль, конфронтаційний дискурс тут переважає. Магічний вплив на українських істориків творчості Д.Бовуа все ще підштовхує їх наполягати на актуальності проблематики «етносоціального конфлікту» у студіюванні Правобережжя³¹. Тому, сприймаючи як методологічний орієнтир думку французького фахівця про першочерговість у дослідженні українсько-польських відносин ХІХ – першої половини ХХ ст. визначення масштабів страждань українців у кріпацькій неволі, навіть у докторських працях, незважаючи на застереження деяких українських істориків, поки що повторюються давно знайомі положення і про жорстоке пригнічення селян, котрі відповідали бунтами, найбільшим з яких було повстання У.Кармалюка, і про збереження державою за поляками-землевласниками всієї повноти влади над кріпаками, і про лицемірство російської адміністрації, що представляла себе захисником селян і одночасно негласно сприяла загостренню конфлікту між селянами-українцями та землевласниками-поляками, і про історичну вкоріненість, непримиренність українсько-польського конфлікту³².

Однак за такого підходу завжди неминучий пошук відповіді на питання: хто ж винен? Думаю, подібний погляд на історію може породжувати комплекс неповноцінності, меншовартості, а також власної безвідповідальності як за минуле, так і за сьогодення й майбутнє. Демонізація сусіда як ворога призводить до спокуси перекласти провину на когось – на кочівників, поляків, росіян, імперії, комуністів і т.д. Мені ж видається необхідним, не забуваючи про конфліктологію, відійти від вивчення процесів соціальної та етнічної/національної взаємодії у цьому складному регіоні під кутом зору тристороннього протистояння та історичної відповідальності. Здається, пора вже дещо вирівняти цей перекис. Якщо ж міркувати в таких категоріях, за те, що відбувалося на Правобережжі (як і в інших українських регіонах) у ХVІІІ–ХІХ ст., українці несуть не меншу відповідальність. Це різнобічно активний гравець, незважаючи

споруди (див.: *Карпинский М.* Восстановление цепного моста в Киеве // *Строитель.* – 1923. – №4. – С.28–29).

³⁰ *Каппелер А.* Центр и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.) // *Ab Imperio.* – 2007. – №2. – С.56.

³¹ *Гудь Б.* Міф «східних кресів»... – С.585.

³² Див.: *Гудь Б.* Українсько-польські конфлікти ХІХ – першої половини ХХ ст.: етносоціальний аспект: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Л., 2008. – 34 с.

на відсутність «підтримки» з боку неіснуючої тоді власної держави. Відмова від жорсткого протиставлення, можливо, спростить написання *нормальної історії* взаємодії по різних лініях. Натомість праці Д.Бовуа, які будять думку й дають ґрунт, безсумнівно, залишаться класикою української історіографії. Але хотілося б побажати історикам-співвітчизникам, вставши «на потужні плечі» французького метра, серйозно розсунути горизонти у вивченні Правобережжя, полегшуючи, таким чином, можливість і для подальшого синтезу.

Under the impression of re-reading of D.Beauvois's issue of "small Ukrainian trilogy" translated into Russian, author attempted to draw attention on some historiographical stereotypes made by famous French researcher. These stereotypes concerning the Polish-Russian-Ukrainian relationships at the Right-Bank Ukraine on the late 18 – early 20th centuries. Moreover, Ukrainian side of this triad displaying not as influenced by Russian authorities and Polish gentry, but as an active independent player.

Keywords: Beauvois, Ukrainian peasantry, Polish gentry, Russian authorities, Right-Bank Ukraine, Russian Empire, ethics historiographical representations.

